

דין ו'לפנים משורת הדין

צבי א' טל

הכרתי את הרב פירון בימי בחרותו, לפני יותר משבעים שנה, ואני נער בישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה. הבניין הגדול של הישיבה והכיפה המחודדת בראשו נועד מלכתחילה לישיבה חקלאית, ובתחילת חורף תש"א (סוף 1940) הגיעה לישיבה, כגרעין לישיבה החקלאית העתידה, קבוצה של בחורים שעברו הכשרה חקלאית במקווה ישראל. רוב ה"מקוואים" הגיעו בעליית הנוער מווינה והביאו איתם השכלה רחבה ורוח דעת העולם הגדול. מרדכי פיסק, לימים הרב מרדכי פירון, היה אחד ומיוחד שבהם. הוא ניכר לא רק בהשכלתו, אלא גם בסקרנותו האינטלקטואלית; כל דבר אנושי לא היה זר לו, משיטות בפילוסופיה, עד חקר האנטישמיות, ועד לימוד ראשי פרקים בקבלת האר"י ז"ל. וכמובן השתתף בלימוד הגמרא לפי הסדר ופעמיים-שלוש בשבוע אחר הצהריים היה יורד עם חבריו לשדה להכשיר את הקרקע לחקלאות. מלבד זאת היה מבקר שנון, אך דבר זה לא מנע ממנו להיות גם איש שלום הלכה למעשה. את רובי תורתו קנה אחר כך בישיבת מרכז הרב, מתוך עוני ופת במלח וחיי צער, והיא שעמדה לו לימים בספריו בהגות ובאגדה, ברבנותו הצבאית ובוויכוחיו עם פרחי כמורה בגרמניה. כאשר נשאל מאחד מהם מה היה עושה אילו נגלה אליו ישו בזמן הזה, השיב: הייתי מזמין אותו אלי הביתה לארוחת ערב, כי אצלך בבית הוא לא יאכל מטעמי כשרות! זה ידידי וזה רעי הרב מרדכי פירון, ייתן לו השם חיים וברכה ובריאות.

התורה מעידה על עצמה שחוקיה הם צודקים וישרים: "כי מי גוי גדול אשר לו חוקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת" (דברים ד, ב). היינו מצפים שבמשטר שיש בו מערכת חוקים צדיקים וישרים, הצדיק והישר יהא זה שידבק בחוקים ויעשה בדיוק כפי שורת הדין. אם החוקים

צודקים וישרים, גם העושה כפי הדין הוא צדיק וישר. ואף על פי כן למדו חכמינו מן המקראות שחייב אדם לעשות לפנים משורת הדין. חכמינו למדו מן הפסוק "והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון" (שמות יח, כט): "'המעשה' – זה הדין, 'אשר יעשון' – זו לפנים משורת הדין" (בבלי בבא מציעא, ל ע"ב).

מקור נוסף לקיומה של נורמה שלפנים משורת הדין הוא הכתוב בדברים ו, יח: "ועשית הישר והטוב בעיני ה'". וידוע פירושו של הרמב"ן לפסוק זה:

ולרבותינו בזה מדרש יפה. אמרו זו פשרה ולפנים משורת הדין, והכוונה בזה כי מתחילה אמר שתשמור חוקותיו ועדותיו אשר צווך, ועתה יאמר גם באשר לא צווך תן דעתך לעשות הטוב והישר בעיניו כי הוא אוהב הטוב והישר, וזה עניין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותיקוני הישוב והמדינות כולם, אבל אחרי שהזכיר מהם הרבה כגון לא תלך רכיל, לא תקום ולא תטור, ולא תעמוד על דם רעך, לא תקלל חרש, מפני שיבה תקום, וכיוצא בזה, חזר לומר בדרך כלל שיעשה הטוב והישר בכל דבר, עד שיכנס בזה הפשרה ולפנים משורת הדין, וכגון מה שהזכירו בדינא דבר מצרא, ואפילו מה שאמרו פרקו נאה ודיבורו בנחת עם הבריות עד שיקרא בכל עניין תם וישר.

לפי פירוש זה, 'לפנים משורת הדין' פירושו התנהגות מוסרית גם בעניינים שלא פורטו במפורש בתורה. ומה דינה של חברה הדבקה רק במידת הדין?! על כך אמרו חכמינו: "אמר רבי יוחנן: לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עשו לפנים משורת הדין" (בבלי בבא מציעא, שם).

שלוש שאלות בדבר:

- א. אם החוקים צודקים וישרים, מדוע אין די בהם, וצריך לעשות מהם?
- ב. אם יש להיכנס לפנים משורת הדין, האם לא הכנסנו את ה'לפנים' אל תוך שורת הדין?
- ג. מדוע עונשה של ירושלים העושה כדין תורה כה חמור, עד כדי חורבנה?

בפתח הדברים יש להדגיש: לא כל התנהגות מוסרית נקראת לפנים משורת

הדין. אדרבא, לפי פירוש הרמב"ן לעיל, ההתנהגות המוסרית היא היא שורת הדין.

בספרו 'כך דרכו של תלמוד' מביא השופט משה זילברג מספר ניגודים בין החוק ובין המוסר. בין היתר כותב זילברג:

החוק פונה אל האזרח, המוסר פונה אל האדם. זה יוצרו מבחון – במרכזי השלטון, וזה יוצרו מבפנים – במעמקי הלב. זה בא להשליט סדר, וזה בא להשקיט מצפון. תפקידו של החוק להציל את העשוק, תפקידו של המוסר להציל את העושק – מידי עצמו. זה מצווה לסלק את החוב, וזה מצווה לסלק את החובה.

הווי אומר: המשפט דואג לתיקון החברה. המוסר דואג לתיקון האדם. המשפט דואג לזכויותיו של הזולת, המוסר דואג לחובות האדם עצמו ולמצפונו. לכל דין יש בסיס מוסרי מינימלי, בתוך מעגל מוסרי רחב יותר. המעגל הפנימי, הקטן יותר, הוא החוק שכופה את הנורמות המוסריות שלו. המעגל הרחב יותר כולל נורמות מוסריות שהחוק איננו כופה עליהן.

כך, למשל, קיימת נורמה מוסרית רחבה להימנע משקר. אבל החוק איננו מתערב כל עוד השקר אינו גורם נזק, כגון קבלת דבר במרמה, או הוצאת דיבת שקר רעה. לא כן שקר "סתמי", שלא גרם כל נזק, שלגביו החוק איננו מתערב. אפשר אפוא לומר כי 'לפנים משורת הדין' היא התנהגות מוסרית שאין החוק כופה עליה. וזו היא מידה הנדרשת מכל אדם.

ואולם גם החוק עצמו נדרש למידה זו של 'לפנים משורת הדין', מידה שהיא באה להמתיק עוולות שבדין.

שיטת המשפט הראויה היא שוויונית וכוללת וחלה על כולם בשווה, שיטה המבקשת להשיג את המיטב לרוב רובו של הציבור. אכן, גם החוק הטוב ביותר לא יתאים לציבור כולו. תמיד ימצאו בקצוות יחידים שהחוק אינו מתאים להם ואף גורם להם עוול, כפי שקורה בכל דבר שבנוי על הממוצע. מידת ה'לפנים' באה להמתיק את העוול הנגרם לפי שורת הדין.

נניח, לדוגמה, שאנו מבקשים להטיל מס. בדינו הברירה להטיל מס על הכנסה מיגיעתו האישית של אדם או על הכנסה מרכושו. רוב בני האדם יסכימו שצודק יותר להטיל מס על הרכוש, ולא על יגיע כפיו של אדם. הסדר מעין זה יהיה צודק לגבי רוב הציבור, אבל בוודאי ימצאו בשני הקצוות יוצאים מן הכלל. מצד אחד – אישה ענייה שבבעלותה דירה קטנה שהיא משכירה

ומדמי שכירות אלה היא מוצאת כדי חייה, ובדוחק; הכנסתה באה מרכושה ולכן היא חייבת במס.

מן העבר השני ניצב שחקן מפורסם שמשתכר מדי חודש בחודשו יותר משהאישה הזו תשתכר במשך עשר שנים. הכנסתו תהא פטורה ממס בהיותה הכנסה מיגיעתו האישית. ייתכן אפוא שהחוק לא יהא צודק כלל כלפי אנשי השוליים, אנשי הקצוות.

דבר זה נכון לגבי כל שיטת משפט ונכון גם במשפט התורה, יהיו חוקיה צודקים וישרים ככל שיהיו. וכבר אמר דברים מעין אלה מורנו ורבנו "הנשר הגדול", הרמב"ם, במורה נבוכים חלק ג פרק לד. לדבריו, משפטי התורה מכוונים אל הציבור ולא אל היחיד, ולא אחת ייתכן שייגרם עוול ליחיד. חכמת המשפט אינה דומה לחכמת הרפואה. חכמת הרפואה היא אינדיבידואליסטית; הרופא אינו מרפא את המחלה אלא את החולה שלפניו, וייתכן שירשום לשני חולים באותה מחלה תרופות שונות ואפילו מנוגדות, הכל לפי מזגם ותכונתם. המשפט, לעומת זאת, חייב להיות שוויוני וכולל לכולם, ולכן הוא גורם עוול ליחידים החורגים מן הממוצע.

המושג לפני משורת הדין בא כאן להמתיק בראש ובראשונה את העוול הנגרם ליחידים, וזאת על פי תקנות חכמים שהן בגדר חקיקה משלימה. אתן לכך שתי דוגמאות.

נושה שירד על פי בית דין לנכסי החייב וקיבל בחובו שדה של החייב. השדה של הנושה לכל דבר ועניין כאילו קנה אותו בקנייה גמורה, ולפי שורת הדין אין הוא חייב להחזירו לבעליו כאשר גם הלה מבקש לגאול את השדה על ידי תשלום החוב.

זוהי שורת הדין. אבל לפני משורת הדין קבעו חכמים דין 'שומא הדר', שלפיו השומה 'חוזרת', והלווה יכול לשלם את חובו ו'לגאול' את שדהו מיד הנושה. מדוע נקראת מידה זו 'לפנים משורת הדין'? משום שהיא סותרת את שורת הדין. לפי שורת הדין, המלווה קנה את השדה לכל דבר ועניין ואין הוא חייב להחזירו ללווה. אכן, חכמים תיקנו לפני משורת הדין שהנושה יהיה חייב להחזיר את השדה ללווה, בניגוד לדין. לכן מידה זו 'לפנים משורת הדין' היא, ואינה הדין עצמו.

דוגמה שנייה – "דינא דבר מצרא" שהזכיר הרמב"ן בפירושו. בשעה שאדם מוכר את שדהו, יש לשכנו, הגובל עם השדה הנמכר, זכות קדימה על פני כל אדם אחר בקניית השדה. חכמים מגדירים דין זה בפירוש כדין השייך

למסגרת 'לפנים משורת הדין' מכיוון שהדבר אף הוא עומד בניגוד לדין. לפי הדין רשאי בעל השדה למכור את שדהו למי שירצה, ואף על פי כן תיקנו חכמים, לפנים משורת הדין, שגם לאחר שהשדה נמכר לאחר, יכול השכן, בניגוד לדין, לסלק את הקונה ולהיכנס תחתיו.

האם גם בית דין הדין בסכסוך פרטי בין בעלי הדין מצווה לעשות 'לפנים משורת הדין'? כאן הדבר מוקשה ותמוה. שהרי התורה מצווה "לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול בצדק תשפוט עמיתך" (ויקרא יט, טו); "לא תהדר פני דל" (שמות כג, ג); "ודל לא תהדר בריבו" (דברים כג, ג). הווי אומר: יש איסור בתורה להטות את הדין בגלל רחמנות. ובכל זאת מצינו כי יש שבית הדין מצווה לפעול לפנים משורת הדין, ולהתאים את ההלכה הכוללנית, אל המקרה הפרטי שלפניו. כיצד ?!

מובא בטור חושן משפט סימן א: "כל הדין דין אמת לאמיתו כאילו נעשה שותף לקב"ה במעשה בראשית". הדברים מבוססים על מימרה של חז"ל במסכת שבת דף י ע"א. בפירושו "דרישה ופרישה" על הטור, מסביר ר' יהושע ולק כץ מהו "דין אמת לאמתו": "שדן לפי המקום והזמן והעניין, וכשאינו עושה כן אף שהוא דין אמת" – כלומר, על פי הכללים של המשפט הכוללני והשווינוי – "זה אמת אבל אינו לאמיתו. ועל דרך שאמרו חז"ל 'לא חרבה ירושלים אלא שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עשו לפנים משורת הדין'". לפיכך אחד מן הפוסקים החשובים שאומר שיש והפיתרון על פי הכללים של המשפט השווינוי אינו מתאים והדיין צריך לעתים לפסוק לפנים משורת הדין. ביתר חריפות ניסח את הדברים רבי יצחק עראמה, בעל 'עקידת יצחק', בפירושו לפרשת יתרו. הר"י עראמה מדבר על כך שהמשפטים הכוללים ישרים הם. אבל יש שמצווה להתאים את הדין הכולל למקרה האינדיבידואלי, על אף שהוא מנוגד לדין הכללי: "כמו שאמרו 'לא חרבה ירושלים אלא מפני שדנו בה דין אמת', כלומר, לפי האמת הכולל", היינו, הכללים של המשפט הכוללניים השווינויים, "ובלתי מישירים אותו", לא מיישרים, לא מתקנים אותו במקרה הספציפי, "אף כי יבוא הצורך, אבל אומר הדיין יקוב הדין את ההר. ועליהם אמר המשורר 'לא ידעו ולא יבינו בחשיכה יתהלכו ימוטו כל מוסדי ארץ', והיא הכת היותר מזקת בכל כיתות הדינים המקולקלים שהזכיר ראשונה כמו שיתבאר". כלומר, הדיין שאינו יודע להתאים את ההלכה לפי הנתונים במקרה הספציפי שלפניו, הוא הכת היותר מזקת בכל כיתות הדינים. האם הדבר לא עומד בסתירה למצוות התורה "לא תישא פני דל ולא תהדר

פני גדול? נביא שתי דוגמאות בגמרא המראות כיצד הותאם הדין למקרה הספציפי. הדוגמה הראשונה מובאת במסכת בבא מציעא (לט ע"ב). בא אדם ממדינת הים וטען שהוא אחיו של מרי בר-איסק, ותבע את חלקו בירושת אביהם. היו לו עדים להוכחת זהותו, אך לטענתו העדים פחדו לבוא ולהעיד מפני שמרי בר-איסק היה אדם אלים. הטיל רב חסדא על הנתבע, מרי בר-איסק, לזמן הוא עצמו את העדים הללו.

רב חסדא הדיין הפך את הכלל הגדול ש'המוציא מחברו עליו הראיה', כלל בסיסי ויסודי בכל שיטת משפט, וזאת בשל אלימותו ותקיפותו של הנתבע. רב חסדא לא גרם לעיוות הדין לטובת החלש. אלא, לפני משורת הדין, הטיל על הצד החזק להזמין את העדים, שחששו לבוא בהזמנת האח החלש. אולם תוצאת המשפט תלויות, כמו תמיד, בטיב הראיות.

מקרה שני מופיע בגמרא במסכת כתובות (קג ע"א): מעשה באדם ששכר ריחיים מחברו והתחייב לשלם את דמי השכירות בשירותי טחינה. לימים התעשר המשכיר בעל הריחיים, קנה לו ריחיים חדשות וכבר אינו זקוק לשירותיו של השוכר. אמר לו המשכיר: מעתה שלם לי את דמי השכירות בכסף. אמר לו: ההסכם בינינו היה שאשלם לך באמצעות טחינת הריחיים, לא בכסף. באו שניהם לדין תורה, ונפסק כך: אם יש לשוכר תעסוקה מלאה, כך שלא יפסיד אם יטחן לאחרים וייתן את הכסף למשכיר, אזי מחייבים אותו לשלם את דמי השכירות בכסף בניגוד ולפנים משורת החוזה ביניהם, מפני שזה נהנה וזה לא חסר. כלומר, בעל הבית יינה משום שהוא יקבל כסף ולא שירות שאינו זקוק לו, והשוכר לא חסר מפני שבלאו הכי יש לו תעסוקה מלאה.

ונחזור לעניין ראשון: ועשית הישר והטוב היא הפנייה לכל יחיד ויחיד בהתנהגותו היומיומית עם חבריו, כפי שאומר הרמב"ן "שבכל ענייניך תעשה טוב וישר", לא תעמוד על מלוא זכויותיך במקום שהדבר גורם רעה לאחרים. בעלי התוספות (בבא מציעא כד ע"ב ד"ה לפנים) מבחינים בשלוש דרגות של עשיית הטוב והישר האינדיבידואלית. יש שאינו מנצל פטור מיוחד שחל רק לגביו בחוק. למשל אומן מומחה שטעה, פטור מלשלם. כגון "המראה דינר לשולחני, ונמצא רע" – אם אותו שולחנו הוא מומחה גמור – פטור מלשלם. אף על פי כן, מעשה באישה שהראתה דינר לרבי חייה ואמר לה שהוא טוב ונמצא רע, וציווה רבי חייה להחליף לה את הדינר שלה בדינר טוב על חשבוננו, אף על פי שהיה מומחה ועשה כן לפני משורת הדין (בבא

קמא קט ע"ב). כמו כן מסופר על רבי ישמעאל ברבי יוסי שסייע לאדם שטען משא של עצים, אף על פי שהיה פטור ממצווה זו לפנים משורת הדין בהיותו זקן ואינה לפי כבודו.

במקרים כאלה מצווה האדם לעשות לפנים משורת הדין ולא לנצל פטור החל לגביו, וזאת מן הכתוב "אשר יעשון" – זו לפנים משורת הדין". ויש שהכל פטורים והחכם, שגם הוא פטור, עושה לפנים משורת הדין ומחייב את עצמו. כגון אביו של שמואל שהחזיר חמורים אבודים במדבר לאחר שנים עשר חודש (בבלי בבא מציעא, כד ע"ב). כאן הגמרא אינה מביאה את הכתוב "אשר יעשון", מכיוון שהתורה אינה מצווה על דרגה גבוהה כזו של מוסריות.

ויש דרגה גבוהה עוד יותר שאינה נדרשת מכל אדם אלא מיחידי סגולה, כמו המעשה בסבלים ("הנהו שקולאי") שהעבירו חבית של יין ושברוה ברשלנותם, ולא זו בלבד שרב הורה לתלמידו רבה בר בר חנה להחזיר להם את רכושם ולא לתבוע מהם את נזקו, אלא הורה לו גם לשלם להם שכר עבודתם. כאן בפירוש לא נסמך רב על הכתוב בתורה אלא על מידת חסידות, לפי ספר משלי (ב, כ): "למען תלך בדרך טובים, ואורחות צדיקים תשמור". לבסוף שאלנו: מדוע חרבה ירושלים כשאינן עושים בה לפנים משורת הדין? מפני שהחברה שבה כל אחד עומד על מיצוי מלוא זכויותיו ואינו מוותר גם כשהדבר גורם רעה לחברו, חברה כזו תהא מלאה ריב ושנאת חנינם וסופה להיחרב.

בנימה חסידית: אומרים בשם הבעל שם טוב על הפסוק "ה' שומרך ה' צלך על יד ימינך" (תהילים קכא) – "ה' צלך" – הקב"ה מתנהג איתך כמו הצל שלך. אתה מרים את היד, גם הוא מרים את היד. אתה מוריד אותה, גם הוא מוריד אותה. כמידה כנגד מידה. כפי שאדם נוהג בעצמו כך נוהגים איתו מן השמים וכן אמרו חכמינו (סוטה לה) "במידה שאדם מודד – בה מודדין לו". אם נעמוד על שורת הדין ולא נעשה לפנים משורת הדין, גם הקב"ה יבוא איתנו בדין ולא יעשה איתנו לפנים משורת הדין. ואז מי יוכל יעמוד? אם נעשה אנו לפנים משורת הדין, גם הקב"ה ייכנס עמנו לפנים משורת הדין, וירושלים שחרבה משורת הדין תיבנה במהרה בימינו. אמן.